

UJVÁRI HEDVIG

„Csak bátorság, kitartás és akarat!”

Adalékok Kiss József vándoréveihez a Max Nordauval folytatott levelezés alapján

Bevezetés: Kiss József vándorévei

A Mikszáth Kálmán biográfusai kétségbe vannak esve, mert rájöttek, hogy van életének három olyan esztendeje, amelyről számot adni nem tudnak, olyan három esztendeje, amikor nem életrajzíróinak élt, hanem magamagának, amikor úgyszólván fűtyült a biográfusaira és távoli sejtelve sem volt arról, valamikor, a késő jövőendőben a boncasztalra fog kerülni és számon kéri életének minden óráját, minden érütését [...].

Igenis, voltak nekem is olyan éveim és kinek nincsenek azok közül, akiket egy magasabb hivatás láza kerget és földönfutóvá tesz, akik predesztinálva vannak, hogy tolmácsai, kifejezői legyenek a közérzésnek, annak, ami a lelkek mélyén szunnyadoz, akár szóval, akár köben, akár ecsettel. Ismeri Ön az úszólápot? Azt a magányos külön világot, mely nem tartozik sehova, de mindennel, ami rajta van, madárfészekkel, kagylóval, nyíló nympheákkal és hervadásra született egynapi moszatokkal csak megy, csak megy, bujkál, eltűnik, azután nagy távolokban újra felmerül, hogy ismét nyoma vesszen valahol.

Ilyen magányos úszóláp voltam én is sok-sok esztendeig. Felmerültem, lemerültem, engedtem a parancsoló szeleknek, a tépázó viharoknak, hányódtam, türtem és szomjúhoztam. E vándorévek küzdelmeiről csak én tudok és az irodalmi mindentudók kutatása, ha ugyan valaha kutatni fognak, talán kárbavész, mert nem találnak nyomokat sehol.¹

Ezekkel az irodalomtörténész számára nem túl biztató szavakkal emlékezik vissza a hetvenéves író, lapszerkesztő Kiss József kora ifjúságára. Az elmondottakban nincs semmi túlzás, hiszen életrajzírói valóban nem tudták a vándoréveit kellő alapossággal feltárni. „Életének nagy, bár jórészt elfeledett emlékeit e kobór évek adták. Sokat szenvedhetett e nehéz időszakban” – írja Rubinyi Mózes.² Komlós Aladár is úgy jellemzi ezt az időszakot, hogy „[h]omályos korszak, nem szeretett beszélni róla, bár sosem bánta meg a szegénység és könnyelmű csavargás e korszakát”.³ Kiss *Önéletírásában* utal gyermek- és ifjúkorá-

* A szerző a PPKE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Intézetének habilitált egyetemi docense.

1 Kiss József, „Levelek”, in Kiss József, *És kerek asztala: A költő prózai írásai és kortársainak visszaemlékezései*, 41–49 (Budapest: Kiss József prózai munkáinak kiadóvállalata, 1934), 46–47. „Kiss József felolvasása a Népopera matinéján 1914. január 25-én” – a „Levelek” cím szerepel.

2 RUBINYI Mózes, *Kiss József élete és munkássága* (Budapest: Singer és Wolfner Irodalmi Intézet R. T. Kiadása, 1926), 19.

3 KOMLÓS Aladár, *Magyar–zsidó szellemi történet a reformkortól a holocaustig*, 2 köt. Múlt és jövő könyvek (Budapest: Múlt és Jövő, 1997), 2:188–202, 2:190.

nak kalandos időszakára, többek között arra, hogy vándorévei alatt állandóan verseket írt, noha ezek közül csak kevés jelent meg kötetes kiadásban.⁴ A Kiss Józseffel kapcsolatos kutatások érthető módon irodalmi pályafutására és lapszerkesztői tevékenységére fókuszálnak, így a *Zsidó dalok* 1868. évi megjelenését követően vetül rá figyelem. Az ezt megelőző évekről leginkább Ács Gábor publikációja alapján tájékozódhatunk.⁵

Kiss vándorévei előtt Miskolcon, majd Rimaszombaton jár iskolába, ezt követően 1861-ben kerül Debrecenbe, a gimnázium 4. osztályába, ahol azonban több tantárgyból is megbukik, mivel tanulás helyett szívesebben ír és olvas verseket. Diáktársai nem kedvelik, gyakran gúnyolják zsidó származása miatt. Visszavágyik a szülői házba, betegeskedő édesanyja mellé, de maradnia kell. Édesanyja halálát követően⁶ apja elszegényedik, tanulmányait nem tudja tovább finanszírozni. 1862 tavaszán, 19 évesen vándortanítónak áll, és az alföldi falvakban keresi kenyerét, főleg hébert oktat: „rovogattam az alföldi megyéket, Bihart, Békést, Hevest és tanitgattam kis zsidógyerekeket jóformán kosztért, kapadohányért és egy talpalás csizmáért”.⁷ Ezeknek az éveknél az állomásai: Mátészalka, Okány, Németkeresztúr, Pásztó, Borosjenő, Nagyvárád, Eger, Mátészalka, Dévaványa.⁸

A vándorévek nyomai néhol azért csak fel-felbukkannak. A pásztói időszakkal kapcsolatban fennmaradt Kissnek egy tanítói bizonyítványa 1865-ből, amely a zsidó hitközség nagy elégedettségről tanúskodik. Kiss tanítói működése, jelleme, szorgalma, tisztessége, tudása révén kivívta a település vezetőinek elismerését, így szívesen állítják ki számára ezt az okiratot a tanév végén, illetve a legmelegebb ajánlásban részesül.⁹

4 „Zog mit den Zigeunern auf der Puszta umher und dichtete [...] eine Menge von den Liedern, von denen aber in seine [...] spätere [...] Sammlung nur weniges Aufnahme fand.” GRACZA Lajos, „Kiss József német nyelvű autográf önéletírása”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 122 (2018): 803–808, 807. A transzkripciót érdemes lenne helyes németességgel újra megjelentetni.

5 Ács Gábor, „Adalékok Kiss József pályakezdésének vitatott kérdéseire”, *Studia Litteraria* 38 (2000): 143–156.

6 Kiss *Önéletírásában* ezt 1860-ra teszi, életrajzírói szerint e dátum: 1862.

7 Kiss József, *És kerek asztala...*, 39. Lásd még GLATZ Károly, *Kiss József: Irodalmi tanulmány* (Budapest: Politzer és Fia, 1904), 33–34.

8 Lásd: SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, hozzáférés: 2020.11.09, <https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/>. Kronológiailag nem feltétlenül ez a sorrend. Rubinyi szerint Kiss hét évig vándorolt, és sehol nem maradt huzamosabb ideig, van ahol csak napokat töltött, csupán Mátészalkán maradt egy fél évig. „Borosjenőn »nevelőintézetet is alapított«, amely azonban nem érte meg egyéves jubileumát.” RUBINYI, *Kiss József...*, 18–19.

9 Ennek alapján valószínűsíthető, hogy Pásztón egy teljes tanévet töltött. Lásd: [n. n.], „Az Országos Magyar Zsidó Múzeum levéltárából Kiss József bizonyítványa tanítói működéséről”, *Libanon* 8, 1. sz. (1943): 26. „Herr Josef Kiss aus Mező-Csát ist seit einem Jahre an unserer öff. Volksschule als ord. Lehrer angestellt, und hat sich durch seinen untadelhaften Charakter, so wie durch seinen unermüdlichen Fleiss und durch seine erprobte Tüchtigkeit im Lehrfache unsere Anerkennung, wie auch die aller Gemeindeglieder erworben.

In Anbetracht dessen und seiner vielseitigen Fähigkeit, sind wir gerne bereit, ihm dieses ehrende Zeugnis auszustellen, um ihn hiermit bestens zu empfehlen.

Pásztó, den 20. August 1865.

Isak Braun

Gemeinde Vorsteher

Dr. Simom Deutsch

Schuldirektor daselbst.”

Az egri évekkel kapcsolatban is fellelhető egy utalás. Kiss már a *Képes Világ* szerkesztőjeként 1870 decemberében felkérte Finciczky Mihályt,¹⁰ hogy legyen a lap munkatársa, és lehetőség szerint oroszból fordított anyagot küldjön az orgánum számára. A levélben Kiss hivatkozik az élményekben gazdag egri napokra, amelyekben nyolc évvel azelőtt volt részük. Kiss Egerben egy önképzőkörben tevékenykedett, és Finciczky volt a kritikuskuk:

Az egri napok emlékére szeretnék hivatkozni, hogy mint ismerős kopogtatva ajtaján, barátságos fogadtatást eszközöljek ki soraimnak. Önnek emlékeznie kell reám. Ugy hiszem 62-ben volt. Önképző kört alakítottunk s Ön volt par force kritikuskunk. Ha eszembe jut, mily lelkesedéssel gyűjtöttem össze verseimet s mily beható tárgyilagossággal bírálta Ön – mily komoly színt viselt az egész komédia: még most is örülök neki. Önt a komoly törekvés jellemezte már akkor is, mintha 17 éves korában már Kisfaludy-társasági tagságra aspirálnia én – indokolatlan keserűséget táplálva, már akkor is 'Zsidó dalokat' próbálgattam írni. A költőknek jó emlékező tehetségüknek szokott lenni, önnek minderre emlékeznie kell.¹¹

A Kiss-életrajzok érdekessége, hogy egyikük sem nevezi meg a vándorévek kapcsán Pankotát, ezt az Aradhoz közel eső települést, ahová a bolyongások vége felé vetődhetett Kiss; 1866-ban biztos, hogy hónapokat töltött itt, majd innen került Borosjenőre. A település neve Max Nordau¹² Kiss Józsefhez írt leveleiben tűnik fel,¹³ amelyek a legtöbb információval szolgálhatnak a vándorévek feltérképezése kapcsán.

Nordau levelei nem ismeretlenek, hiszen Révész Béla¹⁴ már a második világháború előtt foglalkozott velük,¹⁵ illetve Scheiber Sándor és Zsoldos Jenő is ismerték ezek tartalmát.¹⁶ Max Nordau és a hat évvel idősebb Kiss József között a levelezés az 1860-as

10 Finciczky (1842–1916): ungvári műfordító és folklorista. (Nevének gyakori írásmódja a Fincicky, például a *Nefejeitsben* közölt fordításai így jelentek meg.)

11 SÁNDOR László, „Kiss József Finciczky Mihályhoz intézett levelei”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 64 (1960): 488–493, 489.

12 Az pesti születésű, de 1880-ban Párizsban letelepedett orvos, író és újságíró Max Nordau (1849, Pest–1923, Párizs) termékeny irodalmi munkássága és kiterjedt cionista tevékenysége ellenére mára a feledés homályába merült. Számos európai újság jegyezte tárcaíróként – többek között 35 évig dolgozott a *Vossische Zeitung*nak, rendszeresen írt a *Neue Freie Presse*nek –, 34 évesen Európa-szerte ismertté vált kultúrkritikai bestsellerével, a *Die conventionellen Lügen der Kulturmenschheit*tal, majd egy évtizeddel később (1892–1893) az *Entartung* című munkájával végleg beírta magát a *fin de siècle* szellem- és fogalomtörténetébe. Művei – kultúrkritikai monográfiák, prózai művek, drámák, cionista írások, elenyésző mennyiségben versek és orvostudományi közlemények – rövid időn belül több kiadást értek meg, és 17 nyelven hozzáférhetők. Nordau pesti éveire lásd: Hedvig UJVÁRI, *Dekadenzkritik aus der „Provinzstadt“: Max Nordaus Pester Publizistik* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2007).

13 Lelőhely: OSZK Kézirattár, Levelestár, Nordau, Max – Kiss Józsefhez. (Minden további jelzet nélkül.)

14 Révész Béla, született Róth Benjámin (1876–1944): zsidó származású magyar író, újságíró, többek között a *Népszava*, *Nyugat*, *Új Idők* munkatársa, illetve Ady Endre barátja.

15 RÉVÉSZ Béla, *Max Nordau élete* (Budapest: Révész Béla, [1941]).

16 SCHEIBER Sándor és ZSOLDOS Jenő, *Ő mért oly későn: Levelek Kiss József életrajzához* (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselője, 1972), 108–109.

évek közepén, megismerkedésüket követően kezdődött, és életük végéig tarthatott.¹⁷ Az 1866 és 1869 közötti évekből tizenegy, Kissnek címzett, mindeddig kiadatlan dokumentum maradt fent.¹⁸ Ezek rendszeres kapcsolattartásra utalnak, mivel tíz levél 1866. július 18. és 1867. január 25. között, egy pedig 1869-ben kelt.¹⁹

A levelekből kiderül, hogy a 17 éves Nordau tudatosan tervezi, építi a jövőjét, és ugyanezt tanácsolja a 23 éves Kiss Józsefnek is.²⁰ Noha a levelek nagyon mély baráti érzésről és ragaszkodásról tesznek bizonytságot, a felek mintha nem lennének egyenrangúak: Nordau a domináns, az aktív, a határozott, az iránymutató, a másikat ösztönző, tanácsokkal ellátó fél, legyen az életvezetéssel, megélhetéssel vagy éppen költészettel kapcsolatos megnyilatkozás. Utóbbi a levelek egyik állandó témája, Nordau rendszeresen bírálja Kiss verseit, szövszeneteit, de maga is küld neki saját költeményeiből mutatóványokat.²¹ Nordau későbbi írói munkásságának, illetve kritikai látásmódjának a gyökerei már ezekben az írásokban is jól megmutatkoznak. Kiss előtt nem véletlenül van tekintélye, hiszen tizenévesen már „befutott” szerző, aki színházi bírálatokat jegyez, dramaturgiai kérdésekről értekezik, neve pesti lapokban megjelent nyomtatásban is.

Már gimnazistaként írt verseket, illetve egy öt számot megért kézíratos havilap, a *Poesie, Kunst und Wissenschaft* szerkesztője volt.²² Neve 14 évesen jelent meg először

17 Zsoldos Jenő szerint Kiss „örökös helyváltoztatásai közben bepillant Pestre”, ahol „Kóbor Tamás szerint ekkoriban a zsidó tanítóknak börcéje is volt. De 1865 nyarán minden bizonnyal a fővárosban tartózkodik. Pásztórról érkezett”. Fiatal írókkal barátkozik, irodalmi kapcsolatokat igyekszik kiépíteni, ismeretséget köt Nordau mellett tk. Rákosi Jenővel, Goldziher Ignáccal, illetve unokatestvérével, Goldziher Vilmoossal. Lásd: Dr. ZSOLDOS Jenő, „Korai fejezetek Kiss József életéből”, *MIOK Évkönyv 1971/72* (1972): 81–85.

18 Ezek kiadása folyamatban van: „*Meine Gefühle für Sie ändern sich nie*”: *Die Jugendbriefe von Max Nordau an József Kiss* (1866–1869), Hg., Hedvig UJVÁRI munkacímével, várhatóan 2021-ben jelenik meg. Nordau és Kiss között 1875-ben is volt levélváltás, vö. SCHEIBER és ZSOLDOS, *Ő mért oly későn...*, 49–58, illetve 1914-ből van egy súlyosan sérült levél a PIM-ben (jelzete: V5239/271). Elképzelhetőnek tartom, hogy Kiss József Nordaunak címzett levelei fellelhetők a jeruzsálemi Cionista Levéltárban (Central Zionist Archives Jerusalem). Mivel ezekbe még nem volt módomb betekinteni, ezért csak Nordau Kisshez írt levelei képezik a vizsgáldás alapját.

19 1867 és 1869 között nincs tudomásunk további fennmaradt dokumentumokról.

20 Nordau a zsidó elemi iskola befejeztével a pesti állami gimnázium (Staatsgymnasium) tanulója lett, majd a nagyobb tanügyi autonómia miatt a kálvinistáknál folytatta tanulmányait, és ott is érettségizett. Kisebbségi írásaival már diákként kilépett a nyilvánosság elé: több verse és prózai írása jelent meg a Pesten kiadott *Der Salon. Organ für Belletristik, Kunst und Mode* című lapban, valamint színikritikákat írt az *Entre Acte* számára. 1866-ban egy évet vidéken, Rákoskeresztúron töltött házi tanítóként – mivel apja a magyarosítási tendenciák miatt elveszítette állását, így Nordau családfeenntartóvá lépett elő –, majd a gimnázium felső évfolyamait befejezve 1867-ben érettségi vizsgát tett. Lásd ehhez: UJVÁRI, *Dekadenzkritik...*, illetve Nordau leveleit lejjebb. Kiss József esetében az ön- és saját körű edukáció és motivációs erő kérdése kapcsán lásd: Ács Gábor, „Adalékok Kiss József pályakezdésének...”.

21 Nordau a leveleit és verseit németül írta, de Kiss magyarul válaszolt, illetve magyar nyelvű költeményeket küldött bírálatra.

22 Max NORDAU, *Erinnerungen: Erzählt von ihm selbst und von der Gefährtin seines Lebens* (Leipzig, Wien: Renaissance-Verlag, [1928]), 21. Noha Simon Maximilian Südfeldként született, már ekkor a Max Nordau nevet használta. A névváltoztatással kapcsolatos belügyminiszteri engedélyt hivatalosan 1873-ban kapta meg.

nyomtatásban egy pesti hetilapban, ám öröme nem volt maradéktalan, mivel írását csak neve kezdőbetűivel szignálta.²³ 1863 augusztusában kezdett el dolgozni a *Der Salon: Organ für Belletristik, Kunst und Mode* számára.²⁴ Nordau teljes nevével először e lapban publikált, 1864. augusztus 20-án jelent meg a *Heimweh* (Honvágy) című verse.²⁵ A következő évben számtalan költeménnyel,²⁶ néhány novellával és elbeszéléssel,²⁷ valamint vegyes közleménnyel²⁸ jelentkezett. 1865 októberéig a *Salon* és az *Entre-Acte* mintegy 50 írását közölte.²⁹ Heinrich Heine művei, elsősorban a *Wintermärchen* és az *Atta Troll* hatására nagyobb terjedelmű satirikus költeményekkel is kísérletezett: 1866-ban írta a tíz énekből álló *Deutschland* című eposzt, amely próbálkozásai ellenére kiadatlan maradt.³⁰ Nordau ekkor már a Deutsch Testvérek alkalmazásában állt, és valószínűleg már a *Pester Lloyd*nak is dolgozott.

Kiss József ekkor még teljesen ismeretlen, de rendületlenül írja a verseit, s kéziratait küldi ítéssz barátai elé. Az írói-kritikusi baráti kör ugyanis nemcsak Nordaura korlátozódik, a levelekben rendszeresen felbukkan „Náci”³¹ és „Józsi”³² neve is. Az elismeréshez, a hírnévhez vezető utat Nordau pontosan meghatározta: ehhez a fővárosi lapokban való megjelenés mellett az érettségi vizsga megszerzését tartotta elengedhetetlennek. Éppen ezért a levelekben állandóan visszaköszön a tanulás, az előrejutás vágya, illetve ezzel összefüggésben a maturához vezető legoptimálisabb út kijelölése. Ez mindkettejük esetében azt jelentette, hogy vidéki családokhoz szegődnek házitanító-nak, mivel a szükséges anyagiakat így gondolták előteremteni.

23 Dr. Adolf KOHUT, „Max Nordau als Erzieher: Zu seinem sechzigsten Geburtstag”, *Pester Lloyd*, 1909. július 29., 1–4, 1.

24 NORDAU, *Erinnerungen...*, 23. A lap havonta kétszer jelent meg. Az OSZK-ban csak a 3. évfolyamba (1865) tudtam betekinteni (a lap decemberben meg is szűnt), jelzet: FM3/5090. A kiadó magyar nyelvű divatlapot is megjelentetett *Pesti Hölgy-Divatlap* címmel.

25 Uo.

26 Versközlések a *Salonban*: *Mein Lied*, 17, *Sternschnuppen*, 52, *Das Meer der Liebe*, 100, *Das Meer*, 217, *Wunsch*, 241, *Rosenmärchen*, 268.

27 *Das schöne Raizenmädchen: Novelle nach dem Ungarischen des Oberyik von Max Nordau*, 25, *Ein Melodrama: Novelle, nach dem Ungarischen des G. Lauka von Max Nordau*, 126–127, 135–137, *Sechs Geschenke: Mythe von Max Nordau*, 152–153.

28 M. N-AU [Max NORDAU], *Die Eröffnung des deutschen Theaters in Pest*, 213.

29 Az *Entre Acte* valójában az 1863 és 1869 között kiadott *Zwischenaktnak* felel meg (OSZK FM3/2940), melynek az adminisztrációja 1866-tól a Deutsch Testvérekhez tartozott, ezt a kiadó levélpapírján is feltüntették. Lásd Deutsch Testvérek 1866. június 7-én Falk Miksához címzett levele, OSZK Fond IV/202. Ugyancsak ebben a gyűjteményben található az az 1865. november 20-án kelt írás, amelyben Falk tudtára adják, hogy a Magyar Akadémiai Album németre fordításával Nordaut bízták meg.

30 NORDAU, *Erinnerungen...*, 26.

31 Weiß Ignác, levelekben: Nazi, Nati (?–Pest, 1874. június 9.), Nordau legjobb iskolai barátja volt 1864 óta. Nordau felkarolta a szegény, fedél nélküli diáktársát, a családjához költöztette, felismerte a tehetségét, támogatta a tanulmányaiban Weiß 1874-ben bekövetkezett haláláig. Lásd NORDAU, *Erinnerungen...*, 27–28, Christoph SCHULTE, *Psychopathologie des Fin de siècle: Der Kulturkritiker: Arzt und Zionist Max Nordau* (Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 1997), 45, 386–387.

32 A későbbi író, újságíró, színikritikus Keszler József (1846–1927).

Nordaut iskolásként már érintette az októberi diploma azon rendelkezése, miszerint az oktatás hivatalos nyelve a magyar lett. Az apa, Südfeld Gábel, aki eddig német nyelven oktató házi tanítóként kereste kenyerét, és a magyar kultúra iránt mély megvetéssel viseltetett, elvesztette az állását, s ezáltal a Südfeld család a megélhetés biztonságát. A magyarizálódás folyamatát kulturális és anyagi szempontból egyaránt negatívumként élte meg. Ez a keserűség később visszaköszön Nordau bestsellerében, az *Entartungban* (1892/93), amelynek vezérgondolata abban áll, hogy Goethe és Schiller kultúrájától való bármiféle eltávolodás kulturális elfajuláshoz vezet. A magyarokhoz való asszimilálódás gondolata undorral töltötte el Nordaut, aki mindvégig német író akart maradni. Úgy vélte, hogy a névváltoztatással megszabadult a zsidó gyökereitől, a magyarságtól való szabadulás módját pedig a megszokott környezet elhagyásában látta.³³

Nordau viselkedése és cselekedete sokkal inkább kivételnek, semmint korának általános tendenciájaként értékelhető. A báró Eötvös József által támogatott 1867. december 17-ei emancipációs törvény a magyar zsidóság asszimilációs törekvéseinek katalizátora volt.³⁴ Az 1914-ig terjedő időszakot politikai és gazdasági integráció jellemezte, a zsidóság a gazdasági életben folyamatosan jutott előbbre, lélekszáma 1869 (542 000) és 1910 (911 000) között számottevően nőtt.³⁵ Ez a növekedés még jobban érzékelhető a fővárosi zsidó lakosság számarányaiban, amely az említett évtizedekben több mint négyeszeresére nőtt: 44 890 zsidó lakost jegyeztek a statisztikák 1869-ben, 70 879-et 1880-ban, majd 203 687-et 1910-ben. Ez százalékos eloszlásban 16,6%-ot (1869) illetve 23,1%-ot jelent (1910).³⁶ 1881-ben a fővárosi zsidóság 59%-a vallotta a magyart az anyanyelvének, tíz évvel később ez az arány elérte a 75%-ot.³⁷ Karády Viktor az asszimilációt a magyar társadalom és az asszimilálódók érdekközösségének nevezi, amely a zsidóság kollektív biztonságát szolgálja. A liberális gondolkodású nemesség a folyamat támogatását nemzeti érdeknek tekinti, ugyanis az asszimiláció egy olyan társadalmi réteg létrejöttét eredményezheti, amely a nemzeti polgárság feladatait látja el, s a nemzetiségek egyensúlyát a magyarság javára billenti. A nyelvi és kulturális asszimiláció, az elma-

33 Vö. SCHULTE, *Psychopathologie...*, 37–39.

34 Az asszimiláció folyamatához: KOVÁCS András, „Az asszimilációs dilemma”, *Világosság* 29, 8. sz. (1988): 605–612; Nathaniel KATZBURG, *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon*, ford. ÁCS Gábor, Osiris Könyvtár: Hungaria Judaica 14 (Budapest: Osiris Kiadó, 1999); GYÁNI Gábor, „Az asszimiláció fogalma a magyar társadalomtörténetben”, *Valóság* 36, 4. sz. (1993): 18–27; PREPUK Anikó, *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*, Történelmi kézikönyvtár (Debrecen: Csokonai Kiadó, 1997); KARÁDY Viktor, *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás*, KONTEXTus könyvek (Budapest: Cserépfalvi Kiadó, 1997).

35 KATZBURG, *Fejezetek az újkori...*, 57. Ugyanakkor utal arra is, hogy a hagyományaihoz ragaszkodó zsidóság ezt a folyamatot inkább szkeptikusan szemlélte, és az emancipációs törekvések okozta megosztottság végül a totális szakadáshoz vezetett.

36 Vö. ZEKE Gyula, „A budapesti zsidóság lakóhelyi szegregációja a tőkés modernizáció korszakában (1867–1914)”, in *Hét évtized a hazai zsidóság életében*, szerk. HORVÁTH Pál, 2 kötet. Vallástudományi Kiskönyvtár 4–5, 2:162–183 (Budapest: MTA, 1990), 2:163. A zsidóság országos eloszlása (1869: 8,3%; 1880: 11,3%; 1910: 22,4%), valamint a városi zsidóság országos aránya (1869: 29,9%; 1880: 35,1%; 1910: 50,8%) is értelemszerűen növekedést mutat.

37 Vö. KOVÁCS, „Az asszimilációs dilemma”, 605.

gyarosítás, az erős nemzeti tudat megszerzése, a magyar nemzeti államiság iránti lojalitás kialakulása két emberöltőn keresztül zajlott le.³⁸ Az asszimiláció és a polgárosodás sikeres folyamata egymással összefüggnek, ami jól érzékelhető a nyelv, a kultúra és a vallás terén mutatkozó összefüggésekben.³⁹ Karády egyben rámutat az asszimilációs folyamatban rejlő ellentmondásokra is. Bár a beolvadás az első fázisban nagyon gyorsan és alaposan zajlott, a magyar társadalomba való beilleszkedés csak alig történt meg. Így a zsidóság a másságát jóval erősebben őrizhette. A jogi emancipáció ugyan lehetővé tette a társadalmi érvényesülést (értelmiségi pályák, nemesi cím, hivatalvállalás), de a keresztény orientáltságú középrétegek pozícióik megtartásán munkálkodtak. Ezek ellensúlyozása végett a zsidóság ún. „kompenzációs stratégiákat” dolgozott ki. Ezek közé tartozott az asszimilációs igények „túlteljesítése”,⁴⁰ azaz Nordau esetében a német kultúra iránti feltétel nélküli vonzódás.

Max Nordau Kiss Józsefhez írt levelei

A Max Nordau és Kiss József korai levelei közül fennmaradt első darab 1866. július 18-án kelt. Már az első mondatokból kiderül, hogy volt ennek előzménye, Nordau egy két hónapja várt küldeményre válaszol. Feldúlt, mivel az eltelt időt nagyon hosszúnak találja, s büszke ember lévén úgy gondolta, ha egyszer jön is válasz, arra nem fog reagálni. Ami mégis jobb belátásra bírta és képes volt feledtetni Kiss lustaságát, az a levél mellékleteként csatolt episztola. A *Barátaimhoz* című írás⁴¹ annyira tetszik neki, hogy egy nap leforgása alatt válaszol, noha közvetlenül megszólítottnak érzi magát. Nordau bizonyára már Kiss több verses próbálkozását ismerhette, mivel ezt nevezi az eddigi legjobb költeményének, csupán néhány rossz képet („sastej”, „hópehelyként szálló”) kifogásol. A vers teljes bírálatára most nem vállalkozik, de egyéb próbálkozásait szigorúan véleményezi: a *Nyári éjjel* című írást „szörnyen prózáinak” találja, a *Mikor a világnak* a kezdete „gyönyörűséges, szinte keleti érzékiséget mutat, de átkozottul közönségesen végződik”, a *Végzet* egy „sötétség”, a *p ... i kastélyban* formailag nem sikerült, de legalább szépek a képei és jók a leíró részei. Kifejezetten jónak találja viszont a *Boldogta-*

38 Az asszimiláció több fázisban megy végbe. Az első a letelepedési fázis, amelyben a nyelv és az identitás lényegében változatlan marad. A másodikban a kulturális és a nyelvi integráció zajlik, de még jelen van a kettős kötődés, és csak a harmadik szakaszban történik meg a tényleges asszimiláció. Vö. BIRÓ István, „Zsidókérdés Magyarországon 1944 után”, in *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus: Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon*, szerk. HANÁK Péter, 135–294 (Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1984), főként a 3. fejezet.

39 KARÁDY, *Zsidóság, modernizáció...*, 35–36. Szekfű Gyula éppen a vallási, kulturális különbségekben, valamint a zsidó életmód sajátágaiban látja az elidegenedés, a különválás okát a keresztény társadalomtól. Vö. GRÁNYI, „Az asszimiláció fogalma...”, 19–20.

40 KARÁDY, *Zsidóság, modernizáció...*, 38–40.

41 Eredeti magyar nyelvű cím. A levelekben tárgyalt verseket, zsengéket a Kiss-szövegkiadás nem ismeri, még töredékként vagy kiadatlan kezdeményként sem, lásd: Kiss József, *Összegyűjtött versei*, kiad. HEGEDŐS Mária (Budapest: Argumentum Kiadó, 2001). Nordau erre a levél végén vers formájában csatolja a válaszát: *An Josef Kiss: Als Erwiderung auf sein „Barátaimhoz”*. Nyomtatásban nem jelent meg.

lan dalai című költeményt, főleg az elsőt és a harmadikat, ahol az „Ó anyám, anyám» gyönyörű hatást vált ki”, a másodiknak viszont az a hibája, „hogy a király körüli monda csak kevésbé plasztikusan jelenik meg, viszont az alkalmazása kifogástalan”. Ez utóbbi művet tartja a leginkább publikálásra alkalmasnak.⁴² Mivel Nordau ekkor már kapcsolatban áll több orgánnummal, Kisst türelemre inti, szerkesztőként majd akkor hozza le az írást, amikor barátja arra a legkevésbé számít.⁴³ Nordau összegzése:

Általánosságban azt mondhatom Önnek, hogy Ön csak a művészi megfontolásnak van híján; a nyersanyag adott, de ennek a műalkotássá formálásához komoly és érett gondolkodás szükséges, nem lehet csak úgy beleírni a napba, ha az ember magasabb célok felé tör.

Nordau dicséri Kisst, mivel Shakespeare-t olvas, egyben meg is feddi, mivel mindezt előtanulmányok nélkül teszi. Azt javasolja, hogy minden szereplőt élénken képzeljen maga elé, és közben vizsgálja meg azok megnyilvánulásait, cselekedeteit, ezáltal is elleshet a drámaírótól jellemzési technikákat. Egy dráma egyéb tartozékait, főleg az ötlet drámaiságát, az expozíciót, a cselekményszöveget, a hatást és az egyéb részfeltéteket mind elméletben kell elsajátítani. Nordau saját épülésére Arisztotelész, Lessing, Schlegel, Hettner⁴⁴ és Röttscher⁴⁵ műveit tanulmányozta, ezt javasolja barátjának is.

Ahogy már jeleztük, a levélváltás visszatérő témája az érettségi vizsga megszerzése. Nordau biztatja barátját, dicséri a szándékát, hiszen még semmit nem veszített, csak nyerhet, s ehhez csupán bátorság és száz forint kell.⁴⁶ Tanuljon történelmet, egy kevés fizikát, magyar irodalmat, matematikát és filozófiát, és olvasson minél több antik szerzőt – hangzik a tanács. A szervezést illetően azt javasolja, hogy Kiss lépjen kapcsolatba a nagykirösi gimnázium igazgatójával.⁴⁷ Az első feltétel (pénz) és némi szorgalom meglelte esetén 1867 februárjában, rosszabb esetben júliusában meglehet a matura,

42 *Egy boldogtalan dalaiból 4* az egyetlen, amely felvételt nyert a *Zsengék* részeként. Lásd: Kiss, *Összegyűjtött versei*, 669–670. Az első három részre nincs utalás.

43 A konkrét orgánumot nem nevezi meg. Nordau szoros munkakapcsolatban állt a *Deutsch Testvérekkel*, akik egy 1865. november 20-án kelt levélben tudatják Falk Miksával, hogy az általa jegyzett *Magyar Akadémiai Album* németre fordításával Max Nordaut bízták meg. Falk bizonyára nem ismerte még a 16 éves diákot, ezért Deutschék méltatják „a nagyon fiatal, rendkívüli tehetséggel megáldott” Nordaut, akitől a pesti lapok már több ízben közöltek verset, mesét. Ugyancsak Deutschék Falk Miksához címzett leveléből derül ki, hogy Nordau a *Fata Morgana* főmunkatársa volt. Lásd OSZK Fond IV/202.

44 Hermann Julius Theodor Hettner (1821–1882): német irodalom- és művészettörténész, múzeumigazgató.

45 Heinrich Theodor Röttscher (1802–1871): német dramaturg és esztéta.

46 A megszakitott középiskolai tanulmányokra utal. Kiss 1861-ben, 18 évesen kezdte a gimnázium 4. osztályát.

47 Nordau azért javasolja ezt az intézményt, mivel a kálvinistáknál jóval egyszerűbbnek tűnt az érettségi vizsga megszerzése, főleg magántanulóként. Maga is ezt az utat választotta, hiszen a protestáns iskolák jóval nagyobb szabadságot élveztek, az 1790–1791-ben tartott országgyűlésen kivívott tanügyi autonómiájuk birtokában belső életüket maguk intézhették. Az iskolaváltás Nordau visszaemlékezései szerint a kálvinista gimnázium német tanítási nyelvével magyarázható, ugyanakkor ennek ellentmond, hogy a református gimnázium ebben az időben a magyar kultúra fellekvára volt. Lásd: UJVÁRI Hedvig, „Asszimiláció, nyelv és identitás problematikája a fiatal Max Nordaunál és Herzl Tivadarnál”, in UJVÁRI Hedvig, *Identitások és kommunikációs csatornák: Magyar–német–zsidó kulturális metszéspontok a dua-*

majd jöhetnek az egyetemi tanulmányok, és el lehet gondolkodni a hazai irodalmi életben betöltött szerepéről is, amihez csak kitarás és akarat szükségeltetik. Amennyiben Kiss híján lenne az akaratnak, Nordau javasolja, hogy saját érdekében maradjon velük⁴⁸ kapcsolatban, hogy elhatározásában bátoríthassák. Ugyancsak Kiss érdekeit szolgálná, ha minél gyakrabban írna.

Nordau elégedett Kiss szorgalmával, ez leginkább újabb verses próbálkozásainak számában mutatkozik meg, viszont kifejezetten kéri barátját, hogy próbálja ki magát egyéb, főleg epikus műfajokban (novella, elbeszélés, monda, karcolat), mivel a magyar prózában még nem jeleskedett. Vidéki tudósítókat minden szépirodalmi lap szívesen lát tiszteletpéldányért cserében. Nordau publikációs lehetőségként a *Fővárosi Lapok*, a *Nefejejts*,⁴⁹ a *Hazánk s a Külföld*,⁵⁰ valamint a *Divat*⁵¹ című orgánumokat javasolja.

A levél végén megemlíti a *Deutschland*⁵² című versét, amely noha készen van, a háborús viszonyok⁵³ miatt nem adható postára. Részletesen ezt követően akar erről írni.

Nordau a következő levelét Pankotára⁵⁴ küldi, dátum nélkül; hozzátételezen 1866. augusztus elején íródhatott. Csalódottan vette tudomásul, hogy az előző levelében küldött versével,⁵⁵ amely Kissben a tetterőt lett volna hivatva táplálni, nem érte el a szándékolt hatást. Kiss „reggeli és esti imát” látott benne, és költői álmodozás lett a vége. Álmodozás helyett viszont Nordau választ vár az érettségivel kapcsolatos gyakorlati tanácsaira. Még egyszer nyomatékosítja, hogy a reformátusoknál magántanulóként ez nem ütközik nehézségekbe. Hosszasan kérleli Kist, hogy hagyjon fel „az idegölő álmodozással”, ne adja át magát a „magányában állandóan rátörő sötét érzéseknek”. Náci barátjuknak is ezeket tanácsolta, és neki is segített, amikor világosan végiggondolta a dolgait.

Nordau Kiss munkái közül két újabb verséről mond ítéletet. A címük nem derül ki, viszont mindegyikről kedvezőtlenül nyilatkozik, azokat értéktelennek tartja.

lizmuskori Magyarországon, Médiatudományi könyvek, 27–45 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2017), 32–33.

48 A baráti-írói körrel, azaz Nordauval, Weiß Ignáccal (Nácival) és Józsisal.

49 Illusztrált szépirodalmi divatlap, 1859 és 1875 között jelent meg. 1865-ben K. J. szignóval közölt a lap *Emlékkönyvbe* címmel egy verset, de a költemény semmilyen hasonlóságot nem mutat a Hegedős-kötetben közölt sorokkal. Lásd: *Nefejejts* 7, 42. sz. (1865): 398; Kiss, *Összegyűjtött versei*, 711. Ugyancsak K. J. szignóval jelent meg *Urnapi képünkhöz* című vers a *Magyarország és a Nagyvilágban*: 2, 22. sz. (1866): 346. E szöveget azonban a Hegedős-kötet nem ismeri.

50 Az *Illustrated London News*, valamint a lipcsei *Illustrirte Zeitung* mintájára 1864-ben alapított és 1872-ig fennállott lap. Kiss *Egy ref. lelkész emlékezete: A „Zsidó dalok”-ból* című műve itt jelent meg. Lásd: *Hazánk s a Külföld* 4, 52. sz. (1868): 818–819.

51 A lipcsei *Bazar* és a *Modes Parisiennes* mintájára 1866-ban alapított divatlap, 1876-ig jelent meg. Noha Kiss a levelezés nyomán vizsgált években nem publikált az orgánumban, 1869-ben és 1870-ben több verse is megjelent *A Divat* (OSZK jelzete: FM3/2541) hasábjain.

52 Nordau a szatirikus költeményt 1865–1866 telén írta. A tíz ének mindegyike kb. 750 sorból áll. Lásd: NORDAU, *Erinnerungen...*, 26.

53 Az 1866-ban kezdődött porosz-osztrák háború ekkor már hetek óta zajlott.

54 Pankota (románul *Pâncota*) Aradhoz közeli település. A levél dátum nélküli, bizonyos, hogy 1866. július 24. után íródott. A településre a fennmaradt boríték címzése utal.

55 A már említett *An Josef Kiss: Als Erwiderung auf sein „Barátaimhoz”* című, nyomtatásban meg nem jelent műve.

A *Deutschland*dal teljesen elkészült, most a másolás munkálatai foglalkoztatják, és ha a háborús viszonyok lehetővé teszik, elküldi a művet Otto Wigandnak Lipcsébe.

Megosztja még Kiss-sel azt a tragikus hírt, hogy „a »Brankovich György«⁵⁶ előadásán meghalt Gábor”.⁵⁷ Utal továbbá arra, hogy ezt a levelet a szerkesztőségből írja,⁵⁸ mivel máskor nem lenne erre ideje. S noha ez csak egy gyors és rövid írás, Kisstől hosszú levelet vár.

A következő hetek leveleit áthatja Nordau aggodalma saját megromlott egészségi állapota miatt, ami férfiúi kicsapongásainak a következménye. Részletesen beszámol a panaszairól, a gyógykezeléséről, a különböző kúrákról. Leginkább azt fájlalja, hogy nemcsak fizikai, hanem szellemi állapota is vészesen leromlott. Ilyen körülmények között különösen nagy örömet jelentenek számára Kiss sorai. Az idősebb barát nagyon aggódhatott miatta, így Nordau minden sorával igyekszik őt megnyugtatni. Kiss vélhetően szóvá tette, hogy Nácit hamarabb informálta, amit Nordau azzal magyaráz, hogy Kisshez még friss barátság fűzi, Nácit viszont már régóta ismeri, ezért írt neki előbb a bajairól. Az is kiderül, hogy Kiss is levelezett a közös baráttal, így Nordau arra kéri, hogy írja meg neki Kiss, milyen hangvételő levélben számolt be neki Náci az állapotát illetően. Kisst még arra kéri, hogy ne írjon neki semmi komoly dologról, csupán a panaszait, életéről, illetve a jövőbeni terveiről. Szokásos intelmei nem maradnak el: „Spóroljon, spóroljon az Isten szerelmére, hogy egyszer érettségizhessen, és ne kelljen örök életében tanítóként keresni a kenyerét.”

Magáról még annyit ír, hogy a *Deutschland*ot elküldte Lipcsébe. Nyugalma nem sok van, mivel egyik mostohanővére férjhez megy, nagy a zaj és a készülődés a lakásban, ami a jelenlegi állapotában nagyon meggyötri.

A következő levelében⁵⁹ Nordau utal arra, hogy Kiss több versét elküldhette neki bírálat végett, állapota azonban egy hónap után is még annyira rossz, hogy nem vállalkozik érdemi ítéletre. Előzetesen csak annyit ír a *Szökőkút* című verséről, hogy „noha a képei merészek és eredetiek, sőt gyakran erőteljesek, de majdnem mindig nehézkesek. Formailag még tisztulnia kell. Ez azonban nem intés.” Kiss levelének azért is örül, „mert az az irányomba mutatott gyengédségének és barátságának a jele”.

Barátja erőfeszítései Nordaut örömmel töltik el, tk. az, hogy elkezdett latinul tanulni. Reméli, hogy jövő augusztusban már meglesz az érettségi bizonyítványa. A *Fővárosi Lapok*ban Kiss publikálhatott vagy kéziratot küldhetett, de nem kapott tiszteletpéldányt, ezért Nordau arra bízta, hogy írjon ismét a szerkesztőségnek, de határozottan. Ugyancsak kéri, hogy részletesen írja le neki az esetet, mivel nagyon szíven viseli barátja dolgait.

56 Obernyik Károly (1824–1855) drámája, akit az utolsó felvonás írása közben ért a halál.

57 Az utolsó felvonást később, a darab színre kerültével Egressy Gábor (1806–1866) dolgozta át, majd az 1866. július 30-i bemutaton rosszul lett, és néhány óra múlva meghalt.

58 A *Deutsch Testvérek*nél.

59 A levél dátuma csupán: Pest, den 1. August. Az OSZK szerint ez az utolsó levél, viszont a tartalma szerint biztos, hogy 1866. szeptember 11-én íródott, tk. Czuczor Gergely halálának és temetésének említése ezt támasztja alá. Lásd lejjebb.

Publikációk terén van ok az örömrre, mivel Józsitól megjelent egy írás, a *Sors a Nefe-lejtsben*,⁶⁰ amiről még nem is tud a szerző, aki Kissnek ír, de Nordaunak nem.

A *Deutschland* című költeményét postára adta 22-én, 26-án meg is érkezett Lipcsébe, de Wigand még aznap visszaküldte, mivel a háborús viszonyok miatt nem akart új kötelezettségeket vállalni. Nordau nem késlekedik, másnap Brockhausnak küldi az anyagot.

Nordau felrója Kissnek, hogy Náci is panaszkodik, mivel lustasága odáig fajult, hogy csak háromhetente ír neki. Figyelmezteti, hogy barátok közt a lustaság tiszteletlenségre vall.

Kiss nagyon aggódhatott barátja állapota miatt, így Nordau igyekszik őt megnyugtatni. Dolgozni jár, az 1866. szeptember 16-án kelt levelét a szerkesztőségben írja. Bajait ismét részletesen papírra veti, de úgy érzi, hogy már egyre jobban van, ugyanakkor még gyenge, mindene fáj. Kiss írhatott neki valamiről, ami bántja, de nem akarja ezzel terhelni a barátját. Nordau ezt zokon veszi:

Ezt nem a barát írta, hanem csak „az ismerős”. A barát tudná, hogy a mágnes annál erősebb, minél több rajta a súly! Öntse ki a szívét! És ha nem megy vallomásként, akkor – ne nevéssen – mondja el dalban, abban a lélek hamarabb kitárulkozik.

A gimnáziumi tanulmányok végett Kiss fizika tankönyvet kérhetett Nordautól, aki gondoskodott arról, hogy megkapja, „csak tanuljon”. A lapokkal, a megjelenési lehetőségekkel kapcsolatosan is ontja Nordau az instrukcióit. Kisst még bánthatja a *Nefe-lejts*-ügy,⁶¹ de Nordau vigasztalja, hogy hamarosan az ő írásai is meg fognak jelenni. „Befutott” szerzőként pontos leltárt készít, miszerint már 29 publikációja jelent meg nyomtatásban, fordítások, mesék, de alapvetően nem érzi magát többnek, mint volt.⁶² Bátorítja Kisst, hogy a *Szökökút* című versét elküldheti Zilahynak.⁶³ Nordaunak novellát ígérhetett, de arra kéri, ne siessen, mivel az semmire nem vezet. A *Fővárosi Lapok*nak írjon ismét, kéri Nordau, vidéki levelet küldjön. Szinte Kiss szájába rágja, mit írjon:

A *Fővárosi Lapok*nak írjon ismét egy vidéki tudósítást, mellékeljen néhány verset, azon belül is fordítást, és kb. ezt fűzze hozzá: „Az első tudósításom megjelenése felbátorít arra, hogy egy másodikat és néhány verset is küldjek Önöknek stb. Tisztelettel kérem legalább azoknak a példányoknak a megküldését részemre, amelyekben valami megjelent tőlem stb.” Végül írjon egyéb divatlapoknak is. Csak kapcsolatokat építeni, ez megfizethetetlen.

Nordau intelmei nyitott fülekre találtak. A *Fővárosi Lapok* hasábjain 1866 augusztusában, majd októberben három, Pankotáról beküldött írás található (K–s.) szignóval,

60 Pászty József aláírással, lásd: *Nefe-lejts* 8, 34. sz. (1866): 402.

61 Valószínű, hogy küldött kéziratot, ami nem jelent meg. Nordau és Kiss fennmaradt levelezésének időtartama alatt a *Nefe-lejts* sem eredeti írást, sem fordítást nem közölt Kisstől.

62 Lásd tk. a 24–26. jegyzeteket.

63 A *Nefe-lejts* szerkesztőségébe Zilahy Kiss Imre (1845–1867) számára. (A lapban csak Zilahy Imreként szerepel.)

majd ezt követi egy újabb vidéki levél novemberben, immár Borosjenőről. Az írárok mindegyike helyi történesekről, személyekről szól, az oláh cigány alakja szinte mindegyikben megelevenedik. Kiss először a pankotai baromvásárról számol be, hiszen a mezőváros mindenekelőtt erről nevezetes. Az írás középpontjában egy aktualitás esemény, a vásárban kitört, több száz résztvevős verekezés áll.⁶⁴ Néhány héttel később ennek ellenkezőjéről, Pankota nyugalmáról, a kedvező bortermésről tudósít a már több helyen befejezett, míg másutt még javában zajló szüret nyomán. A szinte megelevendő csendéletbe azonban drámát is belesző: egy kikoszorózott mérnök önkézevel véget vetett életének.⁶⁵

Kiss harmadik vidéki levele öleli fel a legtöbb témát. Egy pusztító vihar okozta károk bemutatásával indít, majd egy átvezetéssel az oláh koldusok jelenségéről, azok intelligenciájáról ír, ezt követően ismét visszaaut a viharra. Lezárás helyett azonban még megemlíti, hogy Pankota mennyire szerencsés településnek mondhatja magát, mivel a kolerajárvány eddig elkerülte. Utolsó hírként a fiatal, derék iskolamesterüket ért csapást említi, akinek távollétében kirabolták a lakását.⁶⁶ Ezt követően alig telik el egy hét, és Kiss újabb vidéki levéllel jelentkezik, immár Borosjenőről. Írásának apropóját egy ünnepség adja, ugyanis a település lakói kitörő örömmel és zajos ünnepléssel, ágyúlövésekkel fogadják, hogy Atzél Péter, a dúsgazdag földesúr, a település birtokosa, állandó lakhelyét Borosjenőre tette át.⁶⁷

Nordau levelének végén felrója Kissnek, hogy kihagyta az újévi jókívánságokat. Ő nem így tesz, három dolgot kíván „az ismerősnek”: érettségit, Heckenastot kiadónak és egészséget. Barátként viszont ezen felül még legalább 300 ihletett órát a költőnek. Az egészséggel kapcsolatos kívánság nemcsak frázis volt. Nordau beszámol arról, hogy „meghalt Czuczor kolerában, tegnap el is temették”.⁶⁸ Nordau is elkapta, három napig élet-halál között lebegett,⁶⁹ fizikálisan és szellemileg teljesen lemerítette.

Befejezésként a szokásos baráti „árulkodások” következnek: Kiss panaszt tehetett Nácira, mire Nordau megígéri, a következő levelében jól megdorgálja őt. Kiss vélhetőleg azt sérelmezte, hogy csak háromhetente ír neki.

1866 ősze a változások ideje. Kiss ekkor már tervezhette, hogy maga mögött hagyja Pankotát, és Kisjenő⁷⁰ felé veszi az irányt, Nordau pedig családjának finansziális helyzete miatt ugyancsak házitanítószkodni kényszerül. Leveléből⁷¹ kiderül, hogy Kiss ajánlotta neki a helyét, ami ellen nem kevés kifogást emel. Egyrészt csak akkor fogadná el, ha Kiss már elfoglalta új állomáshelyét, másfelől Nordaunak ez csak egy szükségmegoldás lenne, ha addig nem találna jobbat. Csak nagyon feltételeken bólinta-

64 *Fővárosi Lapok*, 1866. augusztus 11., 740.

65 *Fővárosi Lapok*, 1866. október 5., 936.

66 *Fővárosi Lapok*, 1866. október 27., 1011–1012.

67 *Fővárosi Lapok*, 1866. november 4., 1035.

68 Czuczor Gergely 1866. szeptember 9-én, vasárnap halt meg, másnap, 10-én, hétfőn temették. Lásd: *Fővárosi Lapok*, 1866. szeptember 10., 850.

69 1866-ban, valamint 1868 és 1870 között Európa-szerte szedte áldozatait a járvány.

70 Kisjenő (románul *Chişineu-Criş*) település Arad közelében, nem messze Pankotától.

71 1866. szeptember 28.

na rá, mivel Kisst magához hasonlítva sokkal alkalmazkodóbb, jobb természetnek tartja, mégis nehezen bírta ki a Lilienfeld családnál. Józsi is felajánlotta Nordaunak, hogy vegye át a helyét Zombán,⁷² de kevesli a bért, mivel csak 180 forintot fizetnek, ő viszont évi 220 forinttal számol, „különben eltékozolta az évet”.⁷³ Közben Nordau maga is keresi a lehetőségeket. Kissnek azt írja, jelezze a családfőnek, hogy évi 220 forint plusz úti költség lenne számára a megfelelő ajánlat. Nordaut nagy örömmel töltené el, ha Kiss szomszédja lehetne, éppen ezért Pankota számára csak akkor bír jelentőséggel, ha barátja megkapja Kisjenőn az állást. Kisst meghatalmazza, hogy amennyiben rábólintanak a kérésére, megkérdezése nélkül fogadja el neki a megüresedett helyet. Nordau elnézést kér Kisstől, hogy csak ilyen „üzleti” dolgokról ír, de ez majd meg fog változni, ha szomszédok lesznek.

Nem telik el két hét,⁷⁴ és Nordau már Rákoskeresztúrról küldi a sorait. Megvan az állása, megfelelő összeget tudott kialkudni, még emelésre is van remény, és nagyon elégedett a háziakkal is. Rákoskeresztúr két órányi kocsútra van Pesttől, vidéki viszonylatban jobbat nem is kívánhatott volna. Az egész levélben az új helyről ír. A Fuchs családnál kapott állást, a családfő iskolázott, a gyermekei révén négy tanítványa van, és elégedett a családnál fellelhető könyvekkel is (Thiers francia forradalomról írt művét, Boz több könyvét, Ollendorfort említi).⁷⁵ Nordau úgy érzi, hogy testileg-lelkileg jól fog tenni neki ez a közeg, egy év alatt jelentős fejlődést vár magától. A 200 portát számláló, nagyon tiszta települést szlovákok, kevés magyar és Württembergből bevándoroltak lakják. A legközelebbi posta Kőbányán található, heti három nap van postai összeköttetés. Pest és a település között omnibuszok járnak, amelyek levélküldeményeket is szállítanak. A Kiss-sel való levelezést ez nagyban megkönnyíti, hiszen a kora reggeli órákban a kocsisnak odaadott levélköteg délelőtt tízkor már Pesten lehet, amelyre ha időben válaszol a címzett, úgy a válaszlevél a Pestről délután háromkor induló kocsival már este hatkor megérkezhet a feladóhoz.

Noha Nordau jól érzi magát az új helyén, aggódik Kiss jövője miatt, mivel az új állása még nincs meg, illetve a Pesten tomboló kolera is aggodalommal tölti el. Kéri Kisst, hogy minél hamarabb írjon neki, ne hagyja őt bizonytalanságban a sorsát illetően. Biztosítja barátját, hogy szükség esetén mindenben számíthat rá, az anyagi segítséget is beleértve.

Nordau írt egy *Winterliedet* (Téli dalt),⁷⁶ ami ismét válasz akart lenni egy Kiss-versre, illetve barátja egy költeményét felolvasta a ház úrnőjének, aki azt vég nélkül dicsér-

72 Tolna vármegyei település, Szekszárdtól 17 kilométerre.

73 Az évi 200 forint nagyon csekély összeg volt; Nordau amikor 1866-ban arról álmodozott, hogy érettségi után a *Pester Lloyd* majd fixen alkalmazza, heti 30 forint fizetésben bízott. Lásd SCHULTE, *Psychopathologie...*, 50.

74 1866. október 7.

75 Louis Adolphe Thiers (1797–1877) francia politikus és történész *Histoire de la Révolution française* (németül: *Geschichte der französischen Staatsumwälzung*) című műve 1823 és 1827 között keletkezett. Charles Dickens (1812–1870) főleg fiatalkori műveit jelentette meg Boz álnéven; Heinrich Gottfried Ollendorff (1803–1865) német nyelvpedagógus volt.

76 Csatolja a levél végén.

te.⁷⁷ A szerző nevében megköszönte az elismerő szavakat és örült Kiss sikerének, miközben a közös cél lebegett a szeme előtt: „Csak írjon! Az nagyon jót tesz a szellemnek. És tanuljon! Én a magam részéről komolyan veszem, remélem, ez így történik az Ön részéről is!”

1866 novemberében már bizonyos, hogy Kiss megérkezett Borosjenőre⁷⁸ és jól van; a hírt Nordau a Fuchs család korábbi nevelőjétől tudta meg. Nordau ekkor már egy hónapja él vidéken, lelkileg megviseli az elszakadás a szeretteitől, még nincs túl rajta. Nehezebbre esett a családtól és a barátoktól való elválás, mindenekelőtt hűgától, Lottitól, „ami miatt azt éreztem, amit valószínűleg Kolombusz is érzett volna, ha az amerikai partok láttán egy hajótörés megghiúsította volna a partraszállást”.⁷⁹ Náci is nehezen viseli Nordau távollétét, „halálosan szomorú”, elkeseredettségében szörnyű levelet írt Nordaunak. A helyzet annyira elmérgesedett, hogy Nordau négy órára felutazott Pestre, hogy személyesen beszéljenek és helyreálljon a viszonyuk. Nem így Józssival, akivel nem sok kapcsolata van.

A múzsa még nem csókolta homlokon Nordaut Keresztúron, csupán egy négy versszakos „hangulatos, de nem különösebben jól sikerült” verset írt, a már említett *Téli dalt*, viszont szorgalmasan tanul, főleg történelmet és irodalmat. Inti Kisst, hogy kezdje már el ő is a tanulást, és lépjen végre kapcsolatba egy evangélikus vagy református gimnáziummal az érettségi miatt. „Éhezzen, nélkülözzön, csak hozzon össze 200 forintot!”

Nordau örül, hogy Kisst élteti Rákosi⁸⁰ sikere. „Jól gondolja, ha ebből azt a következtetést vonja le, hogy az érdemeket csak elismerik, még ha egy egész világ állja is az útját” – írja Nordau. További tanácsa:

Ne hagyja magát a kudarcoktól eltántorítani, nagyon csekély azon szerencsegyermekek száma, akik a sikerhez vezető utat puha szőnyegen teszik meg. Nekem sem jobb! De ezért letörni? Akkor szégyenkezнем kellene amiatt, hogy tollat ragadtam!

Nordau számára fontos a Kiss-sel való barátsága, éppen ezért aggodalmaskodik, mivel úgy látja, hogy a levelezésük egyre jobban ritkul. „Mindketten egy tövissel kikövezett úton járunk, amelyen nem engedhetjük el egymás kezét, különben elbotlunk.” Ehhez az is szükséges, hogy a postát nagyon tudatosan használják. Kőbányáról minden hétfő, szerda és péntek délben viszik el a küldeményeket. „Alakítsa úgy a jövőben, hogy a levele ezen napok valamelyikén érkezzen Kőbányára, akkor még aznap megkapom.”

Végezetül némi magánéleti vonatkozás:

77 A verseket nem nevezi meg.

78 Borosjenő (románul *Ineu*, szerbül *Janopol*) ugyancsak Arad közelében található település.

79 Charlotte (Lotti) volt Nordau életének igazi társa, haláláig – Nordau családalapítását követően is – egy háztartásban éltek.

80 Rákosi Jenő *Aesopus* című drámáját 1866. október 14-én mutatta be a Nemzeti Színház. A bécsi *Neue Freie Presse* a zajos pesti siker nyomán egy hónap múlva ír a műről: a cikk szerzője a kezdő drámaíró és a darab minden hibája ellenére a magyar drámairodalom megújítóját látja Rákosiban. Lásd: [n. n.], „Ungarisches Theater”, *Neue Freie Presse*, 1866. november 17., 4.

Hódításaihoz, maga kis ember és nagy hódító, maga II. Napóleon, sok szerencsét kívánok. Esetemben ettől év vége előtt nem kell tartani. Zilált egészségi állapotom megköveteli az önmegtartóztatást, addig mindenképp kímélnem kell magam.

Nordau kéri Kisst, hogy fényképeztesse le magát Borosjenőn, nagyon szeretne egy portrét a magáénak tudni. A *Téli dalt* kisebb változtatásokkal ismét elküldi. A *Deutschland* sorsáról nem tud semmit, csak annyit, hogy Brüsszelben van, ezzel kapcsolatos hírekkel kb. két hét múlva lehet számolni.

Kiss gyorsan válaszolhatott, mivel Nordau a következő levelét nyolc nap múlva írja.⁸¹ Alapvetően a boldogtalanság sorait veti papírra. Barátja levelére reflektálva kiderül, hogy annak az új helyen nem fordult a sorsa jobbra, a várt pozitív változások nem következtek be. Nordau az anyagiak tekintetében ugyan rendben van, de ennek ellenére ő is boldogtalannak érzi magát, mivel csak a „zabálás és védelem nem teszi boldoggá az embert”, a barátai hiányától nagyon szenved. Ráadásul úgy érzi, hogy Józsi – aki múlt héten Pesten volt – közte és Náci között éket vert, ami miatt Náci és Lotti között heves veszekedés tört ki, majd Józsi meg is lopta őt egy értékes könyvvel, és még más is művelt, amire nem akar kitérni. Józsi már ismét Zombán van, Kiss írhat neki, ha akar. Náci is boldogtalan. Nordau négy embert tart el, és ennek a súlya nem csekély.⁸² Tanácsa Kissnek: „a földi javak mulandók”.

A leveléhez csatolt egy verset is,⁸³ amely kellemes meglepetés volt Nordau számára. Mivel hosszú idő után ez az első alkotása, ezért Nordau részletes bírálatra vállalkozik. Kiss szerint a vers egységes, míg Nordau szerint épp ez hiányzik belőle. A költemény első két, kifejezetten prózai versszaka nem is tekinthető a vers részének. A harmadik versszaktól teljesen más hangulat érződik, a szobához sorskérdéseket intéz. „Hallgasson rám, és dobja ki az első két strófát, és költson hozzá egy új, bevezető versszakot” – tanácsolja Nordau. A szoba megszólítását is javasolja. Az 5. versszak kapcsán sorra veszi a részlethibákat, az utolsó strófában pedig feleslegesnek találja a 3. és a 4. sort. Összességében úgy látja, hogy az egész vers hátrányára válik a nehézkes, kedvezőtlen, alig olvasható külső forma. A vers előnyeire is rámutat: „Mindenekelőtt átszövi a verset egy jótékony meleg fuvallat.” Szép résznek találja a harmadik versszak első utolsó két sorát, kifejezetten előnyös a negyedik versszak ötödik és hatodik sora, az egész hatodik versszak a remek poénjával és az utolsó strófa második fele. Kíváncsi lenne a negyedik versszak 5. és 6. sorát logikailag átgondolni. Egészen véve a vers „jótékony benyomást kelt, a záró gondolat egészen meglepő, és csak néha zavarják meg kellemetlenül triviális átmenetek a költői illúziót”.

81 1866. november 14.

82 Nordau lényegében családfenntartó volt, mivel apjának nem volt jövedelme, anyja betegeskedett, és húga is a családdal élt.

83 A vers címe (*A szobához*) majd a következő levélből derül ki.

Nordau biztatja Kisst, hogy fejezze be végre a novelláját, amiről egyszer beszélt,⁸⁴ a *Fővárosi Lapok*tól pedig négy közlemény után kérjen tiszteletpéldány vagy honoráriumot, valamint írjon más lapoknak is vidéki tudósításokat tiszteletpéldány fejében.

Nordau részletesen leírja a rákoskeresztúri környezetét, az őt körülvevő személyeket, bemutatja a szobáját. Nagyjából ez az a kör, akikkel érintkezik, látogatóba nem jár senkihez, hozzá se járnak, ismeretségeket nem köt. A lapok közül a *Lloyd*ot olvasa, könyve van elég. Nagy kedve van dolgozni, de még nincs elég ideje; reméli, hogy a következő levelében már tud küldeni valamilyen írást. Pesttel élénk összeköttetésben áll, hetente kétszer ír és kap levelet Nácitól és Lottitól.

Kiss tempójával azonban elégedetlen, mivel erre a levelére csak két hónap múlva, 1867 januárjában kap választ. Nordau ezt hosszasan felrója Kissnek, mivel semmi nem indokolja a hosszú hallgatást. Nem hiszi, hogy tavaly novemberben írt levelét nem kapta meg, mivel abból idéz egy Nácinak írt levelében is. Nordau sértve érzi magát, szorinte ezt nem érdemelte meg, mivel Kiss irányába tiszta baráti érzelmeket táplál. Nem akarja, hogy ő legyen az oka ha a levelezésük és ezzel egyben a barátságuk is véget ér, „amely már fennállása óta sok igaz lelki örömet okozott”. Szinte aggodalmaskodva kérdezi: „Elkallódott esetleg a levél? Netán beteg volt? Lehetetlen, hogy más ok miatt hallgasson, mivel az felettébb gyerekes és férfiatlan lenne. Netán elfelejtett?”

Nordaut élénken foglalkoztatja, hogy él Kiss Borosjenőn, hogy alakul az éve a tanulás szempontjából, a kellemetlen előjelek után jobbra fordult-e a sora. Ugyancsak kíváncsian várja, hogy tetszett Kissnek *A szobámhoz* című vers bírálata, illetve alkotott-e már azóta valami újat.

A saját irodalmi működését illetően beszámol négy költeményéről, amelyek mind „sikerültek”,⁸⁵ egyéb írásait viszont jelentéktelennek látja. A prózát illetően egy nagyobb feuilleton-t írt a *Pester Lloyd*nak *Slawische Weihnachtsgebräuche* (Szláv karácsonyi hagyományok) címmel,⁸⁶ továbbá fordított a *Deutsch Testvérek*nek, és most *Bilder aus der ungarischen Geschichte* (Képek a magyar történelemből) címmel dolgozik egy terjedelmesebb anyagon, amely májusban fog megjelenni.⁸⁷ Kisst azzal biztatja, hogy számára is adódhatna fordítás németről magyarra meglehetősen jó fizetség mellett.

Mivel 1867-ben járnak, ez Nordau olvasatában az érettségi éve. Emiatt felvette a kapcsolatot Török Pál református püspökkel, gimnáziumigazgatóval,⁸⁸ aki a hatályos törvényekkel szemben megadta neki az engedélyt, hogy a gimnázium utolsó három

84 Nincs további utalás.

85 *Völkerleichen, Natur und Mensch, Auf der Wanderschaft, Winterbild*. Utóbbi 1871-ben megjelent az *Ungarische Illustrierte Zeitung*ban (melynek Nordau volt a szerkesztője). Lásd: Hedvig UJVÁRI, „Max Nordaus journalistische Tätigkeit für die »Ungarische Illustrierte Zeitung«”, *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte* 58, no. 1 (2006): 67–72.

86 *Slovakische Weihnachtsgebräuche* címmel jelent meg a *Pester Lloyd*ban 1868. december 17-én. Nordau ekkor már a lap belső munkatársa volt.

87 Ha nem is ekkor, de később megjelent a *Pester Lloyd*ban: *Ein Frauenbild aus der siebenbürgischen Geschichte* (1868. szeptember 25., 2–3.), valamint *Ein Frauenbild aus der ungarischen Geschichte* (1869. február 16., 2–3.).

88 Török Pál (1808–1883): református püspök, iskolaigazgató.

évének anyagából vizsgát tegyen, illetve érettségizhessen a pesti református gimnáziumban. (A törvény csak maximum két év anyagát engedélyezte.) Örömmel írja, hogy 1866. december elsején nagyszerű eredménnyel számot adott a 6. osztály tananyagából, majd 1867. július 29-én következnek a vizsgák a 7. és 8. osztály tantárgyaiból, illetve az érettségi is. Az egész procedúra könyvekkel együtt 70 forintba kerül.⁸⁹ Reméli, hogy Kissnek is módjában áll takarékoskodni.

Nordau megosztja Kiss-sel a jövőbeni terveit: mivel Keresztúr két mérföldnyire van Pesttől, és naponta kétszer van kocsí a fővárosba, így hetente egyszer, a szabadnapjukon találkozhatnak. Nordau ugyanis úgy gondolja, hogy amikor ő visszatérne Pestre, Rákoskeresztúron Kiss lehetne az utóda. Anyagilag sem lenne megterhelő a kapcsolattartás, csak Kiss fogadja el a javaslatát, azaz legyen az utóda Keresztúron. A háziakat már most előkészíti: úgy beszél nekik barátjáról, hogy az tiszteletet és szeretetet váltson ki, felolvassa nekik Kiss költeményeit anélkül, hogy megemlítené nekik a cserét. „Ha én október elsején elmegyek, és Önt az utódomnak nevezem, ezt micsoda szerencsének fogják tekinteni. Mit szól az ötletemhez?”

Nordau érdeklődik, hogy megjelent-e már valami Kisstől. Ő maga elkezdte lefordítani Kiss *Szökőkút* című versét, „a jobb érthetőség kedvéért nagyszerű jambusokban, de csak az első felét, mivel utána felgyülemlett a munka és fel kellett hagynom vele”.

Epilógus

Nordau és Kiss József fiataalkori levelezése ezzel tulajdonképpen véget ér; a tíz dokumentum tartalmilag, gondolatiságában, problémafelvetésében egy kerek egységet alkot. Noha fennmaradt ebből az időszakból még egy, két évvel később, 1869. január 16-án keletkezett levél, az már egy más élethelyzetben született. Kiss, ha nem is futott még be, de ismertté vált a *Zsidó dalok* révén, Nordau megvalósította céljait: megszerezte az érettségit, a *Pester Lloyd* felvette állandó munkatársnak, és beiratkozott a pesti egyetem orvosi karára. A Kissnek írt sorok valójában már előrevetítik a tárcáirót, annak minden erényével: precízen ismeri a csevegés, a Plauderfeuilleton műfaji sajátosságait, így Kissnek ezúton inkább egy remekbe szabott tárcát, egy önreflexióban gazdag megnyilatkozást címez.

Nordau egyedül ül a szobájában, van ideje gondolkodni és érezni. Záporoznak az emlékek, s mivel érzélgős kedvében van, szívesen „cseveg”, ami jól megkülönböztethető a „beszéléstől”: „Ha Ön most itt lenne, körbeülnénk a finom kályhánkat, közelebb töl-nánk az asztalt és teát innánk, amely legalább olyan jó lenne, mint az, amit éppen most iszik.” Nordau múltidéző kedvében van, Kiss-sel közös emlékeit, barátságuk kezdetét eleveníti fel: miközben Nordau ágyán ültek, egymás szemébe néztek, s csak úgy ömlött belőle a szó. „Lelkes voltam és lelkesítő. Ön mesélt a múltjáról, én felvázoltam a jövő-jét.” Nordau filozófusként viselkedett, barátját nem tanácsokkal, hanem szabályokkal látta el, hogy „hogyan éljen, miként gondolkodjon, hogy alkosson”. Kiss bocsánatát kéri,

⁸⁹ Nordau 1867 őszén tette le az érettségi vizsgát.

hiszen még nem volt élettapasztalata, alig ismerte önmagát, „a mélység gyöngyei” helyett beérte „a felszín habjával”, s nem tudta, hogy tévúton jár:

Azt gondoltam, mi emberek csak *egy* világot alkotunk, és annak magam is része vagyok. Az én agyam azonban önmagában *egy* világ, és a szívem sok, nagyon sok világot rejt, s ezek mindegyike szebb az *ő* világuknál.

Ma már azonban tudja – írja 19 évesen –, hogy az ember élete gyönyörű, és azt észre se vesszük, inkább elégedetlenkedünk. Vívódásának is teret enged, hiszen egy alapvető kérdésre még keresi a választ: melyik a helyes út? Ha tisztában vagyunk azzal, hogy a világot, amelyben élünk, nem fogjuk tudni soha teljes mértékben megismerni, és így legyőzzük a nevetséges gőgünket, vagy ha tudjuk, hogy minden semmis, mégis az önfeladást választjuk, és a szokott mederben éljük az életünket?

De ne higgye, hogy megvetem a világot és kételkedem; hiszek a jövőmben, hiszem, hogy boldog leszek, és még sok embert fogok a boldogságában megerősíteni. Ön is része a jövőmnnek, természetesen! Nem tudom Önt sajnálni, mert Ön most boldog [...].

Függelék

[5. levél]

Kiss úrnak, Pankota
Pest, 1866. szept. 28.

Kedves Barátom!

Azonnali választ vár, de talán nem okoz gondot, ha egy napot kések, és csak ma válaszolok. Ön felajánlja nekem az állását, amivel szemben több kifogásom is van. Először is *becsületszavamat* adom, hogy nem fogadom el addig, ameddig Ön nincs Kis Jenőn; másodszor csak végső szükségnek tekintem ezt az állást, amellyel csak akkor kívánok élni, ha semmi más nem adódik, ugyanis elgondolkodtat, hogy Ön, akivel igazán jól ki lehet jönni, nem bírta ki ott sokáig. Azon legyen tehát, nagyon kérem, hogy Lilienfeldet még egy hétig ígérekkel hitegesse, hogy addig ne vegyen fel más udvarmestert. Egy hét elteltével már biztosan tudni fogom, hogy elfogadom-e vagy sem, *Ön* pedig, hogy megkapja-e az állást Kis Jenőn. – Könnyen érthető türelmetlenségben élek, Józsi azt akarta, hogy vegyem át a helyét Zombán, de ott csak 180 forintot fizetnek; és akkor Józsi még meg sem jött, vasárnap óta (ma péntek van) mindennap várjuk a hajóállomáson, de aki nem érkezik meg, az az igazságszerető Pásztly barátunk. Schafferhez folyamodtam, és a gazfickó hosszas rágódás után egy állást ajánlott 140-160, és egyet 15 forinttal havonta, neki csak 10 forintot kell adnom!! Szép kilátás egy olyan ember számára, akinek *legalább* 220 forintra van szüksége, ha nem akarja az évet eredménytelenül elfecsérelni. Fischer tanító, akit vélhetően ismer, szintén beajánlott valahova, ahol 180-200 forintot kapnék. Minden-

be beleegyezem, mindenhova ajánlkozom, hogy azután választhassak. De mit ér a választás, ha minden úgy hasonlít egymásra, mint két tojás? Ez az állapot érthető módon nyomasztóan hat a szellemre, és folyamatosan nagyon nyugtalan vagyok. Testileg azonban, úgy hiszem, immár teljesen felépültem.

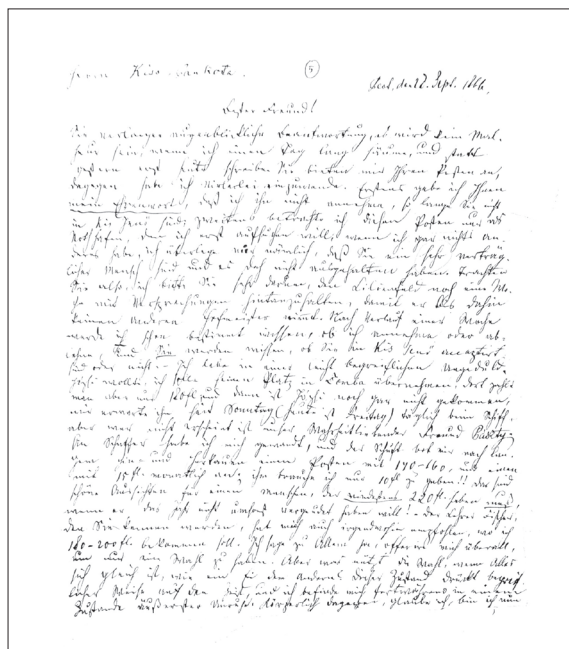
Ha lehetséges, próbálja meg a főnökét arra rávenni, hogy 220 forintot és útiköltséget fizessen; akkor a szomszédságunknak semmi nem állna az útjába, feltéve persze, ha megkapja az állást Kis Jenőn. Egyéb esetben Pankota nem létezik számomra!

Natzi néhány napja kicsit rosszul volt, azonban már rendbe jött. Nincs türelmem hosszabban írni, azonban kérem Önt, *okvetlenül* válaszoljon e levél átvétele után, és minden, a közeli jövőmet illető kilátásról részletesen számoljon be. Egy nap késedelem talán egy olyan választásra késztetne, amelyet később megbánnék, ezért az irántam való barátsága miatt! postafordultával válaszoljon.

Egyébként még valami. Ha lesz állása, és Lilienfeld megadja a 220 forintot az útiköltséggel, akkor nem is kell megkérdeznie, hanem fogadja el a nevemben. Ez a levél az Ön meghatalmazása. Ily módon meg lehetne takarítani néhány napot, amibe az oda-visszaírás kerül. Ezzel a kilátással másutt addig fogok tétovázni és sehol sem határozott ígent mondani vagy pénzt elfogadni, ameddig nem kapok Öntől választ.

Ez az első alkalom, hogy a hivatalos ügyeken túl nincs az Ön számára egyéb mondanivalóm; ennek meg kell változnia, ha a szomszédja leszek, ezt ígéri

Max Nordau

Summary

HEDVIG UJVÁRI

„Only courage, stamina and strong will!”

Additions to the traveling years of József Kiss based on his correspondence with Max Nordau

The writer and newspaper editor József Kiss' name (1843–1921) is strongly connected to his emblematic newspaper *A Hét* (The week). Thus it is no surprise that literary history researchers primarily concentrate on his newspaper editorial and his literary work after the publication of *Zsidó dalok* (Jewish songs) in 1868. This paper attempts to provide some basis for the mapping of the little known traveling years, including the biographical elements and the first literary wing testings. The investigation work is based on the so far unpublished correspondence from the early years of the life of Kiss and his childhood friend, Max Nordau (1849–1923) who later became successful in Paris.